# АҢДАТПА

**Жұмыстың жалпы сипаттамасы.** Осы диссертациялық зерттеу Қазақстан Республикасында жас балаларды азғындатудың алдын алудың қылмыстық-құқықтық және криминологиялық проблемаларын кешенді талдауға арналған. Зерттеу құрам құрылымын, байланыс арқылы және коммуникациялық-делдалданған нысандарды саралауды, дәлелдеу, латенттілік, ведомствоаралық әрекет ету және цифрландыру жағдайындағы баланы поствиктимдік қорғау мәселелерін қамтиды.

**Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі.** Жас балалардың жыныстық тиіспеушілігін, қалыпты адамгершілік және психикалық дамуын қорғау мемлекеттің негізгі міндеттерінің қатарына жатады. Тақырыптың өзектілігі балаларға қатысты сексуалданған қол сұғушылықтардың жоғары әлеуметтік қауіптілігімен, цифрлық ортадағы тәуекелдердің өсуімен, мұндай әрекеттердің латенттілігімен, азғындату әрекеттерін саралаудың күрделілігімен және баланың қайталама виктимизациясына жол бермейтін профилактиканы қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Қолданыстағы заңнама қылмыстық-құқықтық тыйымды көздейді, алайда цифрлық қарым-қатынас нысандары, анонимдік, трансшекаралық сипат және электрондық іздерді пайдалану тыйым өлшемшарттарын, дәлелдеу стандарттарын және келісілген ведомствоаралық профилактика жүйесін нақтылауды талап етеді.

Қазақстан Республикасы үшін бұл мәселенің теориялық қана емес, айқын практикалық маңызы бар. Қылмыстық заң жас балаларға қатысты азғындату әрекеттеріне арнайы тыйым салады, бірақ цифрлық орта балаға ықпал ету тәсілдерін өзгертті. Бүгінде қол сұғушылық физикалық байланыстан емес, хат алмасудан, бейнебайланыстан, суреттер алмасудан, сенім орнатудан және біртіндеп қысым көрсетуден басталуы мүмкін. Сондықтан дәлелдеу мен саралаудың әдеттегі тәсілдері ұқсас жағдайларды әрдайым бірдей бағалауға мүмкіндік бермейді. Кеңейте түсіндіру, сабақтас құрамдармен бәсекелестік және заңды әркелкі қолдану қаупі туындайды. Бұл қылмыстық жауаптылықтың заңдылығы мен әділдігі қағидаларына тікелей қатысты.

Мұндай қол сұғушылықтардың жоғары латенттілігі де ерекше маңызға ие. Бала және оның айналасы жария болудан қорқу, ересек адамға тәуелділік, ұялу сезімі, органдарға сенімсіздік және жүгінудің түсінікті арналарының жеткіліксіздігі себепті болған жағдай туралы әрдайым хабарлай бермейді. Цифрлық ортада жасырындық жабық чаттармен, хабарламаларды өшірумен, анонимді аккаунттармен және коммуникацияның трансшекаралық сипатымен күшейеді. Сондықтан профилактика қылмыс жасалғаннан кейінгі жазалаумен ғана шектелмеуі керек. Ол қауіпті белгілерді ерте анықтауды, цифрлық деректерді қауіпсіз бекітуді, мамандарды даярлауды және түсінікті ведомствоаралық өзара іс-қимылды қамтуы қажет.

Салыстырмалы талдау баланы тиімді қорғау тек қылмыстық тыйымдарды кеңейтумен шектелмейтінін көрсетеді. Құрамның анықтығы, белгілердің дәлелденуі, баланы қайталама жарақаттанудан қорғау және мектептің, отбасының, әлеуметтік қызметтердің, құқық қорғау органдарының және цифрлық делдалдардың келісілген әрекеті маңызды. Зиян физикалық байланысқа дейін пайда болуы мүмкін жағдайларда ерте араласуға жол беріледі, бірақ оның айқын шектері мен тексерілетін белгілері болуы тиіс. Әйтпесе норманы ерікті қолдану және әдеттегі қарым-қатынасты қылмыстық мінез-құлық ретінде қате саралау қаупі туындайды.

**Тақырыптың ғылыми зерттелу дәрежесі.** Қазақстандық және шетелдік ғылымда кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігін қорғау мәселелері С.М. Рахметов, И.Ш. Борчашвили, И.И. Рогов, М.С. Нарикбаев, А.А. Биебаева, А.А. Иманмусаев, Г.Т. Шекенова және басқа авторлардың еңбектерінде, сондай-ақ виктимологиялық профилактикаға, қылмыстардың латенттілігіне және цифрлық тәуекелдерге арналған зерттеулерде қарастырылған. Сонымен бірге жас балаларды азғындату дербес қылмыстық-құқықтық және криминологиялық проблема ретінде үзік-үзік зерттелген: құрам шекаралары, сабақтас тыйымдармен бәсекелестік қағидалары, электрондық деректерді бағалау стандарттары, латенттілікті анықтау құралдары және цифрлық ортадағы профилактика моделі жеткілікті айқындалмаған.

Тақырыптың ғылыми зерттелу дәрежесі біркелкі емес. Қазақстандық ғылымда кәмелетке толмағандарды қорғаудың жалпы мәселелері зерттелгенімен, жас балаларды азғындату, әсіресе цифрлық ортада, толық ашылмаған. Байланыс нысандарын ажырату, электрондық дәлелдемелерді бағалау және профилактикамен байланыс жеткіліксіз зерттелген. Соңғы еңбектер кибергруминг пен латенттілікке назар аударғанымен, олар әлі біртұтас модельге біріктірілмеген.

**Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.** Диссертациялық зерттеудің мақсаты - жас балаларды азғындатудың қылмыстық-құқықтық құрылымын жетілдіру моделін, сондай-ақ цифрландыру жағдайында тыйымның нормативтік айқындылығын, құқық қолданудың орнықтылығын және криминологиялық тәуекелдердің төмендеуін қамтамасыз ететін интеграцияланған көпдеңгейлі профилактика мен поствиктимдік қорғау жүйесін ғылыми негіздеу және әзірлеу. Көрсетілген мақсатқа жету үшін мынадай міндеттерді шешу көзделеді:

- жас балаларды азғындатудың офлайн және цифрлық ортадағы әлеуметтік қауіптілігін және негізгі криминологиялық белгілерін ашу;
- криминалдандырудың шекті өлшемшарттарын және қылмыстық-құқықтық тыйымның нормативтік айқындылығы параметрлерін негіздеу;
- жас балаларды азғындатуды сабақтас құрамдардан ажырату қағидаларын және қылмыстық-құқықтық қорғаудың шекараларын айқындау;
- жас өлшемшарттары мен осалдық презумпцияларының қайшылықтарын анықтап, оларды шешу моделін ұсыну;

- нормалар бәсекелестігі, эпизодтардың көптігі, сыбайлас қатысу және коммуникациялық-делдалданған нысандар кезінде саралау алгоритмін әзірлеу;

- жас балаларды азғындату механизмі мен детерминациясының криминологиялық моделін, латенттілікті бағалау құралдарын және көпдеңгейлі профилактика жүйесін құру.

**Диссертациялық зерттеудің нысаны.** Зерттеу нысаны - жас балаларды азғындатудан қылмыстық-құқықтық қорғау, мұндай әрекеттердің алдын алу, анықтау, жолын кесу және офлайн әрі цифрлық ортада баланы поствиктимдік қорғау саласында қалыптасатын қоғамдық қатынастар.

**Диссертациялық зерттеудің пәні.** Зерттеу пәнін Қазақстан Республикасының қылмыстық және қылмыстық-процестік заңнамасының нормалары, осы санаттағы істер бойынша құқық қолдану практикасы, криминологиялық материалдар мен статистикалық деректер, балаларды қорғаудың халықаралық стандарттары, сондай-ақ қазақстандық және шетелдік құқық ғылымының доктриналық тәсілдері құрайды.

**Зерттеудің теориялық-әдіснамалық және әдістемелік негізі** формальды-құқықтық, жүйелік, салыстырмалы-құқықтық, статистикалық, виктимологиялық әдістерге, құқық қолдану практикасын талдауға және модельдеу әдісіне сүйенеді. Олардың үйлесімі қылмыстық-құқықтық тыйымды, дәлелдеу стандарттарын және профилактиканы баланы қорғаудың тұтас моделінің өзара байланысты элементтері ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

**Зерттеудің нормативтік негізін** Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қылмыстық-процестік кодексі, баланың құқықтары, дербес деректер және ақпараттық қауіпсіздік туралы заңнама, сондай-ақ балаларды сексуалдық қанау мен зорлық-зомбылықтан қорғау саласындағы халықаралық-құқықтық актілер құрайды.

**Әдіснама** формальды-құқықтық, жүйелік, салыстырмалы-құқықтық, статистикалық, виктимологиялық әдістер мен модельдеудің үйлесіміне негізделген. Диссертация жас балаларды қорғау мен құқықтық айқындық арасындағы теңгерімді сақтай отырып, қылмыстық-құқықтық тыйым мен профилактиканы бір жүйе ретінде қарастырып, тыйымды негізсіз кеңейтпей тиімді қорғау тетіктерін ұсынуға бағытталған.

**Зерттеудің ғылыми жаңалығы** жас балаларды азғындатуды цифрландыру жағдайында қылмыстық-құқықтық тыйым шекараларын бір мезгілде нақтылауды және профилактиканың криминологиялық архитектурасын құруды талап ететін кешенді пәнаралық проблема ретінде қарастырудан көрінеді. Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығын **қорғауға ұсынылатын мынадай негізгі ережелер** айқындайды:

1. Жас балаларға офлайн және цифрлық ортада қол сұғуға тыйым салудың нормативтік айқындылығы қылмыстық-құқықтық тұжырымдарды кеңейту арқылы емес, әрекетті сипаттаудың анықтығын, құқық қолданудың болжамдылығын және репрессияның превентивтік әсермен

салыстырмалылығын қамтитын криминалдандырудың шекті өлшемшарттарын енгізу арқылы қамтамасыз етілетіні негізделді. Қылмыстық-құқықтық араласудың жол берілетін шарты ретінде қылмыстық репрессияның превентивтік жеткіліктілігін бағалау өлшемшарты ұсынылды. Осылайша, превенцияны криминологиялық бағалау криминалдандыру доктринасына оның заңдық негізділігінің элементі ретінде енгізіледі. Бұл ереже құқық қолдану және норма шығару сараптамасына жарамды тыйымның тексерілгіштігі мен болжамдылығының формалданған тесті түрінде нақтыланды (Қосымша А).

2. Цифрландыру жағдайында жас балаларды қорғаудың интеграцияланған қылмыстық-құқықтық және криминологиялық тұжырымдамасы әзірленді. Оның шеңберінде цифрлық орта қол сұғушылық механизмін және криминалдандыру шектерін өзгертетін фактор ретінде қарастырылды, жас балаларды азғындату құрамын құрастыру кезінде екі жақты қорғалатын мүдде (жыныстық тиіспеушілік және баланың қалыпты дамуы) негізделді, офлайн және цифрлық сценарийлерде саралаудың біркелкілігін қамтамасыз ететін қылмыстық-құқықтық араласу шекаралары мен ажырату өлшемшарттары тұжырымдалды, сондай-ақ ұлттық тыйым мен профилактика моделін жетілдіру үшін халықаралық стандарттар мен шетелдік тәжірибені пайдалануға мүмкіндік беретін салыстырмалы-құқықтық негіз қалыптастырылды.

3. Қылмыстық жауаптылықтың шекаралары мен саралаудың орнықтылығына ықпал ететін құрам құрылымындағы жас өлшемшарттары мен осалдық презумпцияларының негізгі қайшылықтары анықталып, жүйеленді. Жасты заңдық сүзгі ретінде басым қолдануға және дәлелденетін осалдық мән-жайларын саралаушы белгілер немесе жауаптылықты дараландыру факторлары ретінде бір мезгілде жол беруге негізделген қайшылықтарды шешу моделі ұсынылды, бұл құқық қолданушының дискрециясын шектейді (Қосымша В).

4. Сабақтас қол сұғушылықтар кезінде қылмыстық-құқықтық тыйымдарды ажырату және олардың бәсекелестігін шешудің саралау алгоритмі әзірленді. Ол қасақаналықтың әртүрлі бағыттылығы, әсер ету сипаты, өзара әрекеттесу тәсілі және эпизодтылық құрылымы жағдайында норманы таңдау қағидаларын қамтиды. Алгоритм коммуникациялық-делдалданған нысандарға бейімделген және эпизодтардың көптігі мен сыбайлас қатысуды ескереді, бұл типтік саралау қателерінің ықтималдығын төмендетіп, құқық қолданудың болжамдылығын арттырады (Қосымша С).

5. Электрондық деректер мен коммуникациялар туралы мәліметтерді пайдалану кезінде жас балаларды азғындату туралы істер бойынша негізгі мән-жайларды анықтаудың ең төмен жеткілікті стандарты тұжырымдалды, ол процестік кепілдіктер сақталған жағдайда саралаудың орнықтылығын қамтамасыз етеді. Дәлелдемелердің жол берілетіндігі мен анықтығы талаптарын жоғалтпай, баланың қайталама виктимизациясы тәуекелдерін төмендетуге бағытталған жұмсақ дәлелдеу процестік хаттамасы ұсынылды (Қосымша D).

6. Жас балаларды азғындату механизмі мен детерминациясының криминологиялық моделі құрылды. Ол виктимизация мен қайталанушылық жағдайларын қалыптастыратын отбасылық факторлардың, институционалдық қадағалау факторларының және әлеуметтік-цифрлық тәуекелдердің өзара әрекетін ашады. Модель баланы тартудың типтік траекторияларын сипаттайды және қылмыстық-құқықтық тыйым шекараларымен келісілген профилактикалық араласу нүктелерін бөліп көрсетеді (Қосымша E).

7. Аралас деректер көздері негізінде жас балаларды азғындатудың латенттілігін бағалау құралдары ұсынылды. Олар эпизодтардың «көрінбеуінің» құрылымдық себептерін анықтауға және қол сұғушылықтардың жасырын бөлігінің динамикасын бағалауға мүмкіндік береді. Ведомствоаралық контурда профилактика тиімділігін мониторингтеу және басқарушылық тәуекел-менеджмент үшін жарамды көрсеткіштер мен оларды түсіндіру қағидалары негізделді (Қосымша F).

8. Бастапқы, қайталама және үшінші деңгейдегі шараларды, сондай-ақ офлайн және цифрлық ортада ведомствоаралық үйлестіру мен әрекет ету стандарттарына негізделген поствиктимдік қорғау тетіктерін қамтитын жас балаларды азғындатудың интеграцияланған көпдеңгейлі профилактика жүйесі әзірленді. Жүйеге тиімділікті бағалау өлшемшарттары, оның ішінде латенттілікті төмендету индикаторлары, сигналдарды бағыттау сапасының көрсеткіштері және қылмыстық-құқықтық әрі криминологиялық шаралардың келісімділігін қамтамасыз ететін цифрлық делдалдардың комплаенс талаптары енгізілді (Қосымша G).

**Диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы** нәтижелерді заңнаманы жетілдіруде, әдістемелік ұсынымдар әзірлеуде, ерте анықтаудың ведомствоаралық маршруттарын қалыптастыруда және балалармен жұмыс істейтін мамандарды оқытуда пайдалану мүмкіндігімен айқындалады, сондай-ақ оның мәні қылмыстық-құқықтық қорғауды, тәуекелдерді криминологиялық бағалауды және поствиктимдік қорғауды біртұтас қолданбалы жүйеге біріктіруінде, бұл біркелкі саралауға, латенттілікті төмендетуге және баланың қайталама жарақаттануын болдырмауға ықпал етеді.

**Зерттеу нәтижелерінің апробациясы.** Диссертацияның негізгі тұжырымдары 4 ғылыми жұмыста жарияланды, оның ішінде Journal of Criminal Justice журналындағы мақала, Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ғылыми басылымы және халықаралық конференциялар материалдары бар.

**Диссертацияның құрылымы** кіріспеден, үш бөлімнен, 11 бөлімшеден, қорытындыдан және пайдаланылған дереккөздер тізімінен тұрады.